

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Ստորև կը դնենք հանգուցեալ Յ. Օսականի մօտ օրէն լոյս տեսնող **Համապատկեր Արեւմտեան Գրականութեան** Ե. Հատընց հասումը մը, Պր. Արշակ Զօպանեանի մասին, որուն գրական գործունէութեան վարչական գործունէութեան յարեկեանը տեսնուցաւ Ստալինի եւ Լիբանանի մէջ. այս կրկնօրէն բազմաթիւ Սիւնի եւս՝ իր գնահատանքի եւ երախտի խօսքերը կը միախառնէ Պր. Յ. Օսականի բնագրական նշանակեալը:

ԽՄԲ.

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԳԻՆ

Կենալով միայն գրական գեանի վրայ, քննադատը կը հաստատէ բազմաթիւ կողմեր Արշակ Զօպանեանի անձնաւորութեան մէջ: Այս բազմակողմանիութիւնը քիչիկ մը հասարակաց է արդէն իր սերունդի բոլոր անուններուն: Գրական առաջին թափին մէջ մեր ուժերը ստիպուած էին ճակատի միշտ քանի մը պահանջներու: Բայց այս առաջինութիւնը իր բարձրագոյն ձեւին տակ իւրացնողը Արշակ Զօպանեանն է գարձեալ որ պիտի մշակէ հասարակաց հոգերը, բայց պիտի աւելցնէ դեռ կոյս ալ գեաններուն հարստութիւնը:

Անով կը սկսի արեւմտահայ քննադատութիւնը: Որ, հեռու աւելորդ պերճանք մը ըլլալէ — քննադատութիւնը յորդ, նըրբացած գրականութիւններու կողքին թարմատար շեղում մըն է յաճախ — մերիին նման հիմնովին նախնական, ազգային գրականութեան մէջ, անհրաժեշտութիւն մըն էր քառասուն տարի առաջ: Արշակ Զօպանեան, շատ երիտասարդ, հակառակ իր անբաւարար պատրաստութեան, մշակը եղաւ այդ սեռին, ապահով կորուստի մը գիցովը: Կ'ըսեմ այսպէս, վասնզի ինծի համար քննադատութիւնը գիրքերու վրայ օրագրութիւն է, գէթ մեր մէջ: Այն ուժը զոր վատնեց անկախ այդ գեանին վրայ, անփոխարինելի շոյալում մըն էր: Վասնզի քառասուն տարի վերջը Պետրոս Դաւթեան, Թադէւս Փառնին խոստումը կսկիծի մը պէս չի հեռանար ինձմէ: Անշուշտ, գործաւորին ճարտարութիւնը պայմանաւոր է նա-

խանութիւն: Ի՞նչ էր ի վերջոյ հայ գրականութիւնը որակուած նոր մեր ճիշդ որպէս զի անոր վրայով կարելի գառնային մեծ ու ընդարձակ կառույցներ: Հաճոյք մըն է մեծ գրականութեան մը խորը ընկղմիլ անկէ վերքերել չքեղ արդիւնքներ: Անալով մեր կարելիութեանց գեանին վրայ, Արշակ Զօպանեան կը հանդիսանայ ամենէն առատ արտագրող մարդը մեր քննադատութեան մէջ:

Իբր վաստակ ու վատնում, անոր մէջ երկրորդ գիծի կուգայ հրապարակագիրը, որ բացառիկ հանգամանք մը կը զգենու իր վրայով քանի որ այդ գրադումը մատչելի չեղաւ անոր ուղիւ ճամբով, ինչպէս եղած էր ատիկա Արփիարեանին, Զօհրապին, Բաշախանին համար: — մարդիկ բոլորն ալ իրենց տրամադրութեան սակ օրաթերթ մը ունեցող, ուր անոնց գրգիռ կար միշտ օրով ապրելու, անկէ ներշնչուելու: Իրաւ է թէ իր հանդէսները (սեպհական) զանցառելի ժամադրաւորիկ չեն, բայց կը տառապին իրենց նկարագրովը: Անոնք քաղաքական կամ ընկերային կրկէսներ չեղան երբեք, վասնզի արուեստի ու մտածման հանգանակներու կը սպասարկէին: Սեպհական բեմի այս պակասը թերեւ թաքուն ազգակ մըն է կամ պատճառ մը որպէսզի Արշակ Զօպանեանի մէջ մարդիկ ամենէն քիչ ու գէշ տեսնեն հրապարակագիրը: Եւ սակայն անհուն է անոր վատնումը այդ ուղղութեամբ: Սկիզբները շեշտօրէն գրական: Հետզհետէ, հպատակելով ազգային հարցին մղումներուն, մեր իրերամարտ ախորժակներուն ու կուսակցական պահանջներուն, Արշակ Զօպանեան իր արդէն բաժնուած ուժերէն լաւագոյն մաս մը պիտի յատկացնէ այս ապրիտ օրքան ապերախտ պէտքին ու պիտի ստորագրէ վիճարկու և կուսակցական այն polemiqueները որոնք ոչ ոքի բարիք պիտի բերեն, բայց մեծ փնա՝ անոր ուժերուն, խռովելով անոր արդէն տարակեղուն ջղայնութիւնը աւելորդ հոգերով, երկրորդական կիրքերու նորանոր հեղումներով: Գրականէն գէպի ազգային-քաղաքական, կուսակցական ախորժակներու սա զառաժումը բարեբախտաբար չունեցաւ այն աղիտաբեր հետեանքը զոր կը հաստատենք Պարթեանի, Զարգարեանի

երաշխիքներուն մէջ, որոնց հարկադրական նիւթին բուծիւնը թող ներուրի մեղի բացատրելի չընալ այս անօգուտ որքան անգութ ինքնաջգոհութեամբ։ Միւս կողմէն՝ անոր կեց-քեւածքը, գէթ իրրի հանդէսի մը պատնի-ր չշառք տրիրունին, զինքը վար չի պահեր ու, ամուրեանէն որուն մէջ գրագէտին պա-տենը դառնորէն կ'անդրադառնայ գործիչին սեռնապայթման վրայ։ Ամէն ուր որ զինքը ելլած են վայրկեանը, իր նախասիրութիւն-ները, իր քէները, իր նախապաշարութիւնները, սկիւղակ Զօպանեան ըսած է իր ըսելիքը յա-րբիս բուն, կրքոտ, միշտ տաք, միշտ ի-շխելու շեշտի մը պաշտպանութեամբը։

Մը Ատեն մը անիկա որակեալ քերթողն էր ելլա սերունդին։ Այս վերագրումը դժուար չէր իրար հասկնալ որքան արդարացը-նէն էր իրապաշտ փաղանգին ամբողջա-նէն զիմագիծը ունենանք աչքի առաջ։ Ներքին գրական երեք սերունդներէն իրա-տան աշտները մինակն են որ բանաստեղծի մէջ մը չյայտնարեցին։ Սիւլի, Զօ-պանեանի համբաւները իրենց գագաթը ծագած են արդէն իրր քերթող 1900ին երբ Առ Վարսեման, ոչ Թէքեան, ոչ Մեծա-ճփենց գոյութիւն ունին։ Բայց Նար-Պէյի, Լեւոն Թէքեանի, Սէթեանի, Աճէմեանի, Լեւոն Թէքեանի տաղաչափութեանց քով Զօ-պանեանի քերթումները անուրանալի յա-ւաւելում մըն են։ Միւս կողմէն, եթէ իրր ներշնչում, զգացումներու թափ կամ ա-րի կանջի հեղուկութիւն անոր քերթումները զինն գատուիր շրջանին ընդհանուր միջի-նէն, բայց իրր թէքիք, իրր նայուածք, արիւր արեւմտեան ժողովուրդի սկիզբ մը լաղը կազմեն։ Անոնցմով մեր քնարերգու-նը կիւնը կը մօտենայ եւրոպական, մասնա-նպէտապէս ֆրանսական կերպերու, ձեւնալ ուրս ցուրտ ու կիսազգած այն արուեստին ի կ'ձեռն կատարելութիւն մըն է ամենէն ա-յայջ բայց չի կրնար ըլլալ բուն իսկ ստեղ-ծութեամբութիւնը։ Իր ճամբան կը տանէր կատի կատարելութիւն ու զէպի բռնազօ-սութիւն։ Իրմէ վերջ մեր քերթողները գա-ցին երկու ալ ուղղութեամբ։ Այդ ճամբու գերագոյն ճամբորդն էր Սիւլի որ ստե-ցաւ իր իսկ ձիւնին մէջ, Զօպանեանի Թը-րաւմէնէն վերջ հասկնալի էին Թէքեանի և Մեծարենցի քերթողականները։

Այս երեք հիմնական կողմերուն վրայ կ'աւելցնեմ սպառնալաւոր որ համարու-թիւն մըն է իր մօտ վերի երեք ասորժակ-ներուն։ Եւրոպայի մշակոյթէն իր տալա-ւորութիւնները, յաճախ արուեստի և մտած-ման աշխարհներէ, երբեմն արտաքին, նը-կարագեղ կայքերէ, երբեմն շարժումներէ ու մարդերէ, տունն անոր յաջողակ էջեր։ Նկար, ներկայացում, այցելութիւն, ըն-դունելութիւն, չփում իր մշտարթուն ու-ղեղին համար պատրաստ բլագներու դերը կատարեցին։ Ու անիկա պատմեց հին ու նոր աշխարհին ամենէն ցցուն և ուժգին ազդեցութիւններէն։ Ու եթէ երկարէք այս ընկալելութիւնը սանկ կէս դարու մը վրայ, այն ատեն հասկնալի կը դառնայ հարստու-թիւնը այդ երակին Արշակ Զօպանեանի ընդհանուր գործին մէջ։

Վիպոյ՞ը։ — Ըսի մտածումիս հիմնա-կան մասը։ Ամէն քննադատի մէջ վիպոյդի մը նախատարերքը սխալ չէ հաստատել (հակառակ ճիշդ չէ միշտ)։ Իրողութիւն է որ առաջինը եղաւ հոգեբանական վիպակը փորձող մեր մէջ, ան ալ իրապաշտ շար-ժումին ամենէն հզօր հմայքի օրերուն։ Չտուաւ անշուշտ իր տաղանդին վայել գործ մը, այդ ուղղութեամբ, բայց իր նո-րաժէպերը, տղոց պարունակէն գործող պատկեր-պատմուածքները, իր կենսա-գրութիւնը մանաւանդ ոչ-գրողներուն չքա-խումբէն մեղի կը բերեն գեղեցիկ կարե-լիութիւններուն ու ասոնց վրիպանքին ցաւը նոյն ատեն։

Յետոյ, պէտք է տեսնել իր մէջ թարգ-մանիչը որ աշխատած է երկու երեսներու վրայ։ Դժուար է արդիւնքի փաստերով տալալել փորձել այդ ճիւղին տարողու-թիւնը։ Աշխարհ անշուշտ այսօր քիչ մը աւելի բան գիտէ մեր ժողովուրդին շնորհ-ներէն որքան չէր գիտէր անցնող դարու վախճանին։ Ուրիշ հարց՝ եթէ երեք այդ գիտութիւնը մեղի չբերաւ մեր սպասումին սիրտինը։ Նոյն ատեն Արշակ Զօպան-եանի մէջ հսկայ պատրանքին դէմ քալող մեր օրերու ասպետն ալ ուրիշ սրտառուչ փաստ է ինքնին։ Մինչև մեր վերջնական կործանումը անիկա ձեռնթափ չեղաւ այդ կրկնեղանցիկէն ու կը շարունակէ հաւա-

տալ: «Արդարութիւնը կ'ուշանայ, բայց չի կորսուիր» ըսեր է մեր ժողովուրդը: Թարգմանական աշխատանքին մէկ կարեւոր մասը գրական, քաղաքական, պատմական արժէքներու ցուցահանումը ունի նպատակ, մշակոյթի միջազգային լիզուով մը կատարուած (Ֆրանսերէն): Ուրիշ մաս մը՝ միջազգային հին ու նոր մեծ արժէքներուն մեր աշխարհաբարի փոխադրումը: Պէտք է կենալ սա հիմնական փաստին առջև որ, աշխատանքը իր երկու երեսներուն ալ վրայ, շեշտօրէն գունաւորուած է արուեստի լայն հասկացողութեամբ մը:

Գրականութեան մը պատմութիւնը, առանց մեծ տոյժի, կրնայ մոռնալ մեր կեանքին թերեւս ամբողջ խորքը տուող յատկութիւններ, երբ որ ասոնք չեն վերածուած գործերու, շօշափելի ու իրական, — գիրք, շէնք, նկար և այլն: Ապերախտութիւն: Անշուշտ: Բայց տարբեր կերպ մը դժուար պիտի ըլլար հաշտեցնել գրականութեան իսկ ըմբռնումին: Այս տեսակէտէն դիտուած, Արշակ Զօպանեանի կեանքին գրեթէ կէսը կը լքուի ազգային պատմութեան քանի որ այդ կէսը անոր վերիվայրուածներուն հետ քալող ուրիշ տոամբն է, այլապէս յուզիչ, բայց որուն պարզկումը դուրս կը մնայ իմ ծրագրէն:

Ք Ն Ն Ա Դ Ա Տ Ը

Պէտք չեմ գգար մանրամաղ վերլուծումով մը ապացուցանել չգոյութիւնը գրական այն սեռին որ Արշակ Զօպանեանի անձովը իր մուտքը կ'ընէ մեր գրականութենէն ներս: Բաւ է յայտարարել թէ գիրքերու և հեղինակներու շուրջ դատումները, իրմէ առաջ, քրոնիկներ են յաճախ, եթէ ոչ պարսաւ կամ հայհոյանք: Ե. Մուրատեան, Ռեթէոս Պէրպէրեան, Եղիա, Գրիգոր Օտեան, Երբեմն Մամուրեան, Երբեմն ալ մի ոմն, օրաթերթէ կամ մուրացկան հանգէսներէ կը զրաւեն սիւնակներ, անպատասանատու լրջութեամբ, հոն ըսելու համար ինչ որ կ'ըսեն ուրիշներ, այդ էջերու միւս սիւնակներէն, այս անգամ հեռաւոր կամ մերձաւոր արեւելքի հարցերուն շուրջ, այնքան անփոխարինելի լրջութեամբ: Գրական քննադատութիւնը մեր մէջ լրական քրոնիկ է: Չեմ ըսեր թէ յիշուած

անուններուն պակասած են գաղափար, հասկացողութիւն, դատում, զարգացում: Ասոնք բոլորը մէկ կը շինեն պարկեշտ մտաւորականը, բայց ոչ այն միւս տիպարը որ այլամերժօրէն իր ուժերը պիտի յատկացնէ գիրքերու, գործերու ճանաչողութեան մը, գրականութեանց ընդհանուր ըմբռնումի մը ու պիտի ստեղծէ իր բեմը, անկէ խօսելու համար իր գիտցածը, կարծածը, բացառիկ եթէ ոչ ծիծաղելի ինքնաբաւութեամբ մը: Այս մարդը Արշակ Զօպանեանն է:

Միւս կողմէն, առանց աջ ու ձախ շեղումներու, պէտքը կը զգամ իսկոյն ճշդելու տարողութիւնը այս վերագրումին, զայն վերածելու համար պարզագոյն իր եզրին որ եթէ տարբեր է մեր ռոմանթիքներուն կամ՝ թոուցիկ տպաւորութեանց հետամուտ, իրերագով միւս խմբակին ճաշակէն ու հասկացողութենէն, բոլորովին չընդգրկել սակայն յղացքին ընդհանուր նկարագիրը: Անշուշտ, այս տողերուն հետ, կը խուժեն խոշոր, խոշոր տարազներ, վարդապետականներ, իմաստասիրական պատմութիւն, ընկերաբանական տեսութիւններ ու ընկերներ, որոնցմէ ոմանք արեւմտեան մեծ տարազներուն շուրջառով, միւսները՝ արեւելահայ ընկերաբան և օգտապաշտ գպրոցին տափակութիւններովը զգեստաւոր: Արշակ Զօպանեան զուրկ է մնացած իմաստասիրական կազմութեան մը բարիքէն (որքան արդար պիտի ըլլար բոլոր փոխարինել չարիքով, արդիւնքին առջև անհաւոր այն միջակութեան որ այդ պատմութեան վրէժը կը գործածէ, իր անհասկացողութիւնը, անուղեղութիւնը պատասպարելու, գլխաւորաբար արեւելահայ քննադատութեան մէջ) որպէսզի իր գաղափարաբանութիւնը պարտադրէր մեր հրապարակին: Գիրքերու գիտութիւն մը գոյութիւն ունի անշուշտ: Բայց անոր անհունութիւնը: Ու հայ գրագէտին միջոցնե՞րը, մանաւանդ Պոլիս՝ ուր մատենադարանը հնութեանց թանգարան է շատ շատ: Ու կեանքը, որ մեր ժամերը կ'ուզէ նախ իր հաշտոյն, զանոնք վտտնելու համար թերթի, դասի, ճառի, ու այն հազար ու մէկ ոչնչութիւններուն որոնք կ'աղան մեզ, կ'ըսեմ ասոնք, որպէսզի իր ճիշդ արժէքին մէջ տեսնէք գիրք մեր գրողներուն իրագործումներուն:

կեանքին ընթացիկ ապրումները բաւ են մեզմէ հանելու համար վիպող մը: Մեր տառապանքը, մեր պատրանքները, մեր սէրը ու երազները լիովին կը հայթայթեն նախանիւթը մեր քերթողական շնորհներուն որպէսզի մենք տանք մեր աշխարհը Դուրեանի մը: Մեծարենցի մը մանկունակ հոբիգոներովը: Բայց քննադատ մը: — Անկիւ առնուազն հսկայ դժուարութիւն մըն է մեր մէջ: Անոր գոյութեան իրական արգելքները: — Շատ: Ու ամենէն առաջ հայ գրականութիւնը: Որ հակառակ կիսադարեան իր հոլովոյթին, նոյնիսկ դայն տեսնելով 1900ին, կէս հարիւրէն պակաս թիւ մը կը հանէ յաջողած գործերու, քննադատին առջև վարկ վայելող: Յետոյ, ընթերցման անհնարութիւնը, Պոլսով պայմանաւոր, ու պայմանաւոր դարձեալ մեր քաղաքական ճակատագրէն: Մեր նորգրականութեան մէկ կարեւոր կէտը, արեւելահայ վէպը արգիւտած աշխարհ է արեւմտահայ դատողին համար: Ու տակաւին պակասը՝ ամբողջական գործերու, հեղինակները ուրոյադրող վաւերագրերու, նշխարներու, առնուազն ուղիղ թիւերով կենսագրումներու, լուսանկարներու, ձեռագրերու: Այս եղերական հանգամանքներուն մէջ է որ սկիզբ առած է մեր քննադատութիւնը: Ու այս ամէնը իր անդրադարձը պիտի ունենայ Արշակ Զօպանեանի քննադատական գործին մէջ:

Ընդարձակ իր արդիւնքը կարելի է գետեղել երկու որոշ բաժիններու մէջ: Ասոնց կարեւորագոյնը, իրր ծաւալ ու յաջողութեամբ կուգայ մեր դպրութեանց շուրջը իր կատարած վերլուծումներէն, դէմքերէ կամ չըջաններէ, հին բայց մանաւանդ նոր մեր գրականութեան մեծ անուններուն առիթովը իրագործուած: Երկրորդ բաժինը կ'ընդգրկէ ընդհանուր գրականութեանց (նախասիրութեամբ մը Փրանսականին) ու ասոնց հսկաներուն վրայ կատարուած համադրական իր փորձերը, ու գրական երեւոյթներու վրայ իր կառոյցները: Զուտ քննադատական ուսումնասիրութեանց այս փաստերուն քով անիկա տուած է բազմաթիւ նշմարներ, կենսագրական որքան վերլուծական, այն բազմաթիւ հատորներուն մէջ, հայերէն թէ ֆրանսերէն, ուր մեր

արուեստի արտայայտման բոլոր կերպերը դիտուած են նոյն ու մայր մտահոգութեան մը ընդմէջէն, — մանրանկարներու, ձեռագործներու, խաչքարերու, աւերակներու, օսկեքանդակ յօրինումներու, կերպասներու, գրչագիրներու, նկարներու, հաստատ թէև դժուար վկայութիւնները օգտագործելու հայ արուեստի մը, հայ նոգեբանութեան մը, հայ իմացական կերպի մը լատականերումին: Ասոնցմէ դուրս են հարիւրաւոր այն քրոնիկները որոնք գրական երեւոյթներու, գեղարուեստական շարժումներու, մեռնող արուեստագէտներու, հոս ու հոն երեցող յատկանշական գործերու — գիրք կամ նկար կամ երգահանդէս — , մեր դատին հետապնդումին մէջ դեր մը ունեցած հայ ու օտար պետական մարդոց, մեր պատմութիւնը շահագրգռող հարցերու շուրջ իրեն արժած են անբաւ սիւնակներ, միշտ տիրական տարրով մը արժանի՝ պահուելու, քանի որ ամենուն մէջ ալ կայ իր անձնական աղերսը, միտքէ կամ գործէ, որ մեր գիրը կ'ընէ այլապէս թանկ ու անփոխարինելի:

Ինչպէս կը տեսնուի սա շատ արագ պարզումէն, քննադատը Զօպանեանի մէջ կը յորդի իր ընթացիկ տարազէն, ըլլալու համար տասնեակ մը մեծատարած «առասպել» (ինչպէս կ'որակէ զինքը իր զբոսըն երէցներէն մէկը անձնական նամակի մը մէջ) պատմիչը հայ ժամանակակից իրականութեան, անշուշտ, գրական ու գեղարուեստական երեւոյթներու շուրջ լայն յամեցումով մը: Այս պարագան է որ կասկածի տակ կը ձգէ գուտ քննադատի իր վարկը:

Դառնալու համար քննադատական իր արդիւնքի կշիռին, մարդ ամենէն առաջ կը զարմանայ անոր զանազանութեան որքան ընդարձակութեան վրայ:

Ա. — Օսմը հեղինակներու եւ գրականութեանց վրայ իր փորձերը: Օրը օրին գրուած այս յոդուածները, իրենց սահուն, պարզ, հասկնալի ըլլալու առաքինութեանց կը միացնեն աւելի բարձր արժանիքը մեր մէջ փոխադրելու միշտ բաւարար մթերք մը գաղափարներու, որոնք արդի մշակոյթին ընդհանուր յայտարարները կուտան,

ու անհրաժեշտ տարրերը կը նկատուին իմացական հաւասարակշռութեան մը: Մեր մէջ, ո՛չ ոք՝ այդ հասարակաց մտածումները անհաշիւ գործածեց իր գիւրու-թեամբը, ընտանութեամբը: Եւ կանգ չեմ առներ այն առարկութեան առջեւ որ ապագուտ կը դաւանի օտար զրագէտի վրայ ամէն գրութիւն, քանի որ զրոյը արձագանգի դերէն դժուար դուրս կ'ելլէ: Յետոյ, քըն-նադատը քիչ անգամ արուեստագէտի յաւակնութիւններ պիտի պաշտպանէ: Իրողութիւն է որ 1890ին իսկ Չօպանեանի յօդուածները օտար դէմքերու շուրջ կը բերէին բան մը որ կը պակսէր մեզի: Տարիներու հոյովումին հետ, այդ փոխադրութիւնները քիչ քիչ ազատուեցան լրագրական իրենց յարգարանքէն, ըլլալու համար լայն, հասուն, մտածուած փորձեր (essais) որոնց վրայ աշխատող հեղինակը նախա-նութեամբ հարստութիւն մը միայն ունէր աւելի, բայց կը գնէր իր անձէն ալ որոշ բաժին մը: Անոնք, առնուազն մարդանք մը պիտի կազմէին որպէսզի ճարտարապետը ստանար, իրենց վրայով, մեթոտի մը, եղանակի մը թէքնիքը: Չեմ գործածեր վարդապետութիւն, հանգամակ, իմպսասի-րութիւն քիչ մը խոշոր բայց յաճախ ալ փցուն տարազները: 1890ին Փրանսական քննադատութիւնը արդէն հրաժարած է մեծ այդ բանաձեւերէն, ըլլալու համար տպաւորութեանց տողում մը: Ժիւլ Լը Մէթր, Պուրմէ, Ֆակէ, Անաթոլ Ֆրանս, Կուրմոն տիրական դէմքերն են այդ քննադատութեան, բոլորն ալ անձնական զգայութիւններու արձանագրիչներ, երանգի տարբերութեամբ մը: Ծանր, պատմա-փիլիսոփայական հմտութեան մը բեռէն զերծ այդ գատումները անշուշտ քիչով վեր են լրագրութենէ: Բայց ատիկա կրուստ մը չէ, քանի որ խոշոր յաւակնութիւններով բեռնաւոր իրապաշտ ու զրապաշտ քննադատութիւնն ալ (Թէն, Զոլա) աւելի քախտաւոր չէ եղած, ժամանակին դիմաց: Արշակ Չօպանեան օտարներու վրայ իր բոլոր կտորներուն մէջ, գործածեց տպաւորապաշտ թէքնիք մը, ուր մուտք էին զրագէտի որոշ խառնուածք, արուեստագէտ զգայնութեան մը տարրերը, քիչիկ մը արեւելք, այսինքն՝ գոյն ու երազանք, որոշ բաժին մը հայութեան, իր ամենէն մա-

քուր, տխուր, հարազատ քանի մը կողմ-րովը: Անխուսափելի այս անձնականութիւնն է որ այդ կտորները կը փրկէ պարհետեղութիւն, անպէտ փոխադրում ըլլալու ճակատագրէն: Յետոյ, անոնք հագրուաններ են եղած նոյն ատեն: Քառսուտարի առաջ օտար լեզուները մատչելի չէին մեր միջին միտքերուն: Բոլոր պատանիները, որոնք յետոյ տէրերը պիտի դառնային մեր գրականութեան, իրենց հազոր գակցութիւնը ըրին արեւմտեան մշակոյթին հետ, այդ աղօտով:

Այդ ուսումնասիրութիւններէն անոնք որ դէմքերու յատկացուած են, վար չեն մնար իրենց սկզբնատիպ կազապարներէն: Կոնֆուս եղբայրներու և Հայնէի վրայ վերլուծումները, յիշելու համար նմոյշներ, իբր թափանցում, դասաւորում, ճանաչողութիւն կրնան մօտիկը գրուիլ վերս անուանուած քննադատներէն նման փորձերու: Երեւոյթներու շուրջ (Վիպակաւութիւն, դասակաւութիւն, միսթիկաւութիւն՝ դարձեալ յիշելու համար նմոյշներ) իր կառուցումները կը համադրեն միջին ծանօթութիւններու ամբողջական մթերքը, հանրագիտական խտութեամբ ու պայծառ յորինուածքով: Չեմ խօսիր այդ աշխատանքին մէջ նորութեան, նորագման պէտքէ մը, որ ծիծաղելի պիտի ըլլար առնուազն: Հօս կը ներկայանայ հարցը եւրոպական զգայնութեան ո՛ր աստիճան իր հաղորդակից դառնալուն: Ուրիշ խօսքով կա՞յ Արշակ Չօպանեանի մէջ տիպարը որ կը ճանչնայ հին ու նոր մեծ գրականութիւնները, ապրած էր գէթ տասնըններորդ դարու հոգեբանական և գրական մեծ տագնապները, ասոնք խտացնող գործերու խոր, սպառող պեղումներէ վերջը ու ճարած՝ իր ջղային գրութեան՝ աշխարհը տեսնելու և զգալու եղանակ մը որ հանդէս կուգայ օրինակի մը համար Տանիմորքացի Կէօրկ Պրանդէտի մը գործին ընդմէջէն: Կը կարծեմ թէ անտեղի է այս խտութիւնը: Եւրոպական համբաւի տիրացած Դանիացի քննադատին Փրէյլը շատոնց մտած են երջանիկ քունին մէջ որով կը մոխրանան քննադատական ամենէն ամբարհաւած յաջողուած քները: Չմոռնալ անշուշտ Սէնթ-Պէօվը որ կը կարգացուի անձերու հոգեկան բաւիղներէն ներս իր բացած այլապէս չահեկան, խոռովիչ լուսա-

մուտներու սիրոյն: Յիշել մեծահռչակ թէնը ու իր ամրակազմած լաստակերտումները որոնք այնքան տոգոյն գրականութիւն մը կը թուին այսօր: Եւ սակայն կէս դար հազիւ մեզ կը բաժնեն օրերէն ուր այդ մարդուն վերլուծումները իմաստի գագաթներ կը ներկայացնէին մտածող մարդկութեան հիացումին բարձրացում: . . . Դառնալու համար հայ գրականութեան, անմիջապէս դիտել կուտամ որ Արշակ Զօպանեանի այդ արտաքին աշխատանքը բարիք միայն բերաւ իր ընթերցողներուն որոնք ատոր շնորհիւ արթնցան անշահախնդիր ու ազնիւ հետաքրքրութեանց, երբ միջազգային կրկէսին վրայ տշմէութիւն գրաւող մեծ հարցեր, իմացական հոսանքներ, ամենէն շատ գրական ուղղութիւններ անոր անխոնջ գրելովը կը պարզուէին, կը պատշաճուէին իրենց ճաշակներուն ու հասկացողութեանց: Անշուշտ արագ, քիչ խոր, լրագրական նկարագիրը պէտք է մատի փաթթել երբ կը դատենք այդ վաստակը: Արշակ Զօպանեան ֆրանսացիներ չունէր զինքը կարդալու: Յետոյ միշտ աչքի առջև ունենալ անոնց նորութիւնը: Նորագոյն մեր սերունդը, հիմա իր միջոցներով, դիւրութիւն ունի հայթայթելու այդ ամէնը, «խմելով ակէն» ինչպէս կ'ըսեն: Բայց՝ քառսուն տարի առաջ:

Բ. — Հայ գրականութեան եւ հայ հեղինակներու վրայ իր աւխտաճգին: Հոս պարզ է որքան անվերապահ իմ համակրանքը Զօպանեանի աշխատելու մեթոտին որքան իրակերտած արդիւնքին մասին: Զօպանեանի ինչպէս հայ քննադատութեան լաւագոյն նուաճումները կ'իյնան այս մարդին մէջ: Այդ դիրքերուն մէջ ես կը հաստատեմ առաջին յաջողակ, երկարաշունչ, հանգամանորէն իրագործուած նմոյշները աշխատութեան կերպի մը ուր գրագէտները ներկայացնելու, հասկնալու, դատելու իրական մեթոտ մը կ'ուրուագրուի, հետը հետէ ամրացող, ճշմարիտ դրութեան մը բոլոր պայմանները թելադրելով, նախնական ու թերի, անշուշտ, բայց բոլորովին տարբեր քմածին ու գետնաքար զովեստէն կամ պարսաւէն որոնք նկարագրիւնները եղած են սեռին, իրմէ առաջ:

Առանց հետեւակութեան վախի, կարելի՞

է փնտռել այդ գործին մէջ ճշմարիտ քննադատը որոշադրող տարրեր, — լայն հրմտութիւնը, խոր ու լայն թափանցումը, ուրիշներու իմացական աշխարհին մէջ անվերապահ անձնաւքում մը, մերձեցումներ ու տարբերացումներ, հասկացողութեան սուր զգայարանք, մանաւանդ դատումի արագ ու ապահով վարժութիւն յիշելու համար այն քանի մը կարկառուն ստորոգելիները որոնք մեր ամենուն մէջէն կարող են քննադատ մը ճարտարապետել: Պատասխանը հաստատական է անտարակոյս: Տակաւին, կարելի՞ է Արշակ Զօպանեանի մէջ ողջունել մեր մտքի հետքերուն վրայ լայն, տիրական ակօսներ բացող երախտառատ մշակը: Նոյն է պատասխանը: Կարելի՞ է, աւելի լայնելով հարցականին չըջնակը, Արշակ Զօպանեանի մէջ գտնել փորձել եւրոպական տարողութեամբ իմացականութիւն մը, հազուադգի ու այլապէս հզօր որ ընդգրկէր մեր ամբողջ իմացական վաստակը ու մեր գրականութեան ըմբռնումին մէջ իջնէր տարօրէն թելադրիչ ու զգլխող խորութեանց, քանի մը կարկառուն ցուցմունքներու ճամբով կերպադրէր մեր հոգին, դարերու սանդուխներէն ու մեզ յայտնաբերէր մեզի: Հոս դժուար է հաստատականել: Ի՞նչ որ գտած է իր քննադատական սուղումներէն, մեր անցեալին ընդերքն ի վար, անշուշտ կը խօսի մեզի, իբրեւ համոզիչ գեղեցկութիւն ու մեզամօտ խորհուրդ: Բայց այդքան: Թերեւ իրմէն աւելի մեր գրականութիւնը պարտաւոր ենք պատասխանատու բռնել այս թերացման մէջ: Կ'անցնիմ: Արշակ Զօպանեան քննադատի իր հայեցողութիւնը դրութեան մը պիտակին է վստահած ու ատիկա լաւ է անշուշտ: Բայց նոյն ատեն իր դատումները էէ ազատագրած տպաւորութեանց ենթակայութեանէ մը:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ